

بررسی زندگانی و آثار پزشکی حکیم نجیب‌الدین سمرقندی

سید علیرضا گلشنی^{الف}، جواد عباسی^{ب*}، محمدتقی ایمان‌پور^ب، سید ابوالقاسم فروزانی^ج

^{الف} دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

^ب گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

^ج گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

چکیده

سابقه و هدف: حکیم نجیب‌الدین سمرقندی، یکی از دانشمندان ایرانی قرن ششم و هفتم هجری، پزشک، داروشناس، چشم‌پزشک و روانشناس است. هدف از تحقیق حاضر مطالعه زندگانی و آثار وی است.

مواد و روش‌ها: این تحقیق به روش کتابخانه‌ای و پژوهشی تاریخی (Historical Research) انجام گرفته که به بررسی زندگانی و آثار پزشکی حکیم نجیب‌الدین سمرقندی پرداخته است.

نتیجه‌گیری: به علت آشنایی حکیم با مباحث طبی، داروشناسی، چشم‌پزشکی و روانشناسی می‌توان نتیجه گرفت که وی در زمینه تمامی علوم و دانش‌های پزشکی دوران خویش تبحر داشته و مهارت و نوآوری‌هایش در بسیاری از آثار طبی علما، دانشمندان و پزشکان بعد از او انعکاس یافته است.

کلیدواژه‌ها: حکیم نجیب‌الدین سمرقندی، خوارزمشاهیان، آثار علمی

تاریخ دریافت: آذر ۹۷

تاریخ پذیرش: دی ۹۷

مقدمه

برمی‌آید که مهارتش، چنان مشهور بود که از عراق نیز برای آموختن طب نزد او می‌آمدند. از این حکایت به دست می‌آید که او مدتی در خوارزم به تدریس طب مشغول بوده است. گویا نجیب‌الدین به‌طور کامل به اصول روان‌شناسی و روان‌درمانی نیز واقف بوده است. وی در مقدمه کتاب خود به سفر علمی‌اش به بغداد، اشاره کرده است (۳، ۴).

از نمونه اکتشافات و نوآوری‌های نجیب‌الدین، کشف بیماری ورم کلیه یا هیدرونفروز است. در کتب پزشکی، کاشف این بیماری ریچارد برایت از دانشمندان قرن هیجدهم میلادی ذکر شده؛ اما ماهیت این بیماری قرن‌ها پیش از او به‌وسیله نجیب‌الدین سمرقندی کشف و به‌خوبی شرح داده شده بود (۵).

در مورد نحوه کشته شدن او نیز آورده‌اند که چنگیزخان (۵۵۷ تا ۶۲۴ق) فرمان حمله به خراسان را در فواصل سال‌های ۶۱۷ تا ۶۱۹ق به پسرش تولوی (۵۷۶ تا ۶۳۰ق) صادر کرد، تولوی نیز بعد از حمله به مرو، طوس، سرخس و نیشابور، در سال ۶۱۹ق به هرات حمله کرد و این شهر بزرگ را نابود کرد. احتمالاً در بین یکصد و پنجاه هزار نفری که در هرات در سال

در میان مشاهیر تاریخ علوم پزشکی در ایران و جهان که با آثارشان گام‌های مهمی در جهت ارتقای علمی دانش بشر برداشته و سبب پویایی علمی منطقه خراسان، خوارزم و ماوراءالنهر شده‌اند، ابوحماد نجیب‌الدین محمدبن‌علی‌بن‌عمر سمرقندی (۶۱۹ق) ملقب به نجیب‌الدین از پزشکان، چشم‌پزشکان و داروشناسان مشهور دوره خوارزمشاهی و معاصر امام فخر رازی (۵۴۳ تا ۶۰۶ق) می‌باشد (۱). وی در تاریخی نامشخص در سمرقند به دنیا آمده و بعدها به شهر هرات مهاجرت کرد، و همواره به‌عنوان یکی از پزشکان سرشناس هرات به حساب می‌آمده و تاریخ‌نگاران در همه جا از او با لفظ احترام‌آمیز «مولانا» نام برده‌اند که نشان می‌دهد علاوه بر علوم طبی به برخی دیگر از علوم متداول آن زمان نیز احاطه داشته؛ اما تنها کتاب‌ها و مقالات طبی وی برجای مانده است. ذکر نام او در کتاب طبقات/عیان‌الشیعه و الذریعه نشان می‌دهد که معتقد به مذهب شیعه بوده است (۲).

از یک حکایت در قرن هشتم در کتاب *خارستان خوافی*

زبان عربی است و تنها اثری که به زبان فارسی از وی برجای مانده *اصول التراکیب* در داروشناسی می‌باشد. برخی از کتاب‌های شاخص او را کاتبان متون طبّی با عنوان *خمسه نجیبیه جمع‌آوری و کتابت کرده‌اند*. *خمسه نجیبیه* از دیدگاه ناسخان عبارت بوده است از: ۱. *الاسباب و العلامات*؛ ۲. *اصول التراکیب*؛ ۳. *الاطعمه للاصحاء*؛ ۴. *الاطعمه للمرضی*؛ ۵. *قربالذین* (۲). که از تاریخ نگارش آثار حکیم نجیب‌الدین نه در میان نسخه‌های طبّی چیزی ذکر شده و نه در میان منابع تاریخی مطلبی به میان آمده و نمی‌توان ترتیب دقیق تاریخی این آثار را ذکر کرد. در اینجا نیز سعی شده به ذکر تمام آثاری که از وی در موزه‌ها و مراکز اسناد و کتابخانه‌ها باقیمانده و همچنین متون تاریخی و کتاب‌شناسی به آنان اشاره شده بپردازیم:

کتاب *الاسباب و العلامات* از جمله کتاب‌های مشهور اوست که در زمینه پزشکی و در خوارزم و خارج آن بسیار کاربردی بوده است. این کتاب درباره بیماری‌ها و چگونگی درمان آنهاست. وی در این کتاب از درمان‌های بقراط و *قانون ابن سینا* بهره گرفته است (۷، ۸). این کتاب درباره بیماری‌های جزئی و علت و علامت و علاج آنها تألیف شده و هیچ‌یک از بیماری‌هایی که تا آن زمان شناخته‌ی روزگار بود در آن ناگفته نمانده و درباره درمان هریک از آنها خلاصه‌ای از کتاب‌های معتبر پزشکان نقل شده بود (۹). در واقع هدف نجیب‌الدین از نگارش این اثر که با عنوان *تلخیص قانون ابن سینا* در بحث اسباب و علامات امراض جمع‌آوری کرده، این بوده است که در سفر به همراه داشته باشد و به هنگام ضرورت از نکات کلیدی آن بهره‌مند شود. ایجاز و اختصار این نگاشته باعث آن شده که مورد توجه بسیاری از پزشکان بعد از خود قرار بگیرد و آنها دانسته‌ها و تجربیات خود را به‌عنوان شرح پیرامون این اثر بنگارند (۱۰).

از کتاب *الاسباب و العلامات* دو چاپ در ایران صورت گرفته و شاهد تصحیح‌های متنوعی بوده که عبارتند از:

- *الاسباب و العلامات* با دیپاچه امیر مهدی طالب، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران و موسسه مطالعات تاریخ پزشکی طب اسلامی و مکمل، در سال ۱۳۸۸.

- *الاسباب و العلامات* با مقدمه مهدی محقق؛ تحقیق و

۱۹۶۱ ق کشته شدند، نجیب‌الدین سمرقندی نیز بوده است. روایت می‌کنند که سپس واحدی از سپاه را برای شمارش افرادی که زنده مانده بودند اعزام کردند و آنان نیز پس از ورود، دو هزار نفر دیگر را به قتل رساندند (۱، ۸ - ۶).

به‌علت اطلاعات کمی که در منابع تاریخی از حکیم نجیب‌الدین سمرقندی باقیمانده است، در این پژوهش تنها می‌توان به بررسی کتاب‌ها و رسائل باقیمانده و تأثیر این حکیم دانشمند بر آثار پزشکان بعد از وی اکتفاء کنیم.

مواد و روش‌ها

روش به‌کار گرفته شده در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای و پژوهشی تاریخی (Historical Research) می‌باشد و با نگاهی تاریخ‌نگارانه، که شیوه‌ای مرسوم در علوم انسانی است، به بررسی زندگانی و آثار پزشکی حکیم نجیب‌الدین سمرقندی می‌پردازد. در این راستا، نسخ متعدد خطی، چاپ سنگی و نسخ تصحیح شده آثار حکیم نجیب‌الدین، از مؤسسات تحقیقاتی، کتابخانه‌ها و مراکز کتابخانه‌های مجازی مورد بررسی قرار گرفت.

در نهایت مراحل گردآوری و تدوین این تحقیق از آغاز تا خاتمه به ترتیب زیر می‌باشد:

الف. بررسی و مطالعه دقیق مطالب باقیمانده از حکیم نجیب‌الدین در لابه‌لای منابع دست اول تاریخی، تذکره‌ها، تحقیقات جدید و مقالات علمی، رجوع به منابع عربی و فارسی و در صورت لزوم ترجمه این منابع؛ ب. فیش‌برداری مطالب مربوط به موضوع تحقیق؛ ج. دسته‌بندی منظم فیش‌ها بر اساس فصل‌بندی‌های مقدماتی، برای استفاده مطلوب و بررسی هرچه بهتر اطلاعات؛ د. تدوین و نگارش مطالب.

یافته‌ها

آثار پزشکی حکیم نجیب‌الدین سمرقندی

نجیب‌الدین تألیفات بسیاری در زمینه پزشکی و داروشناسی دارد و آثارش در دنیای اسلام مشهور و قابل ذکر است که تمامی کتاب‌ها و مقالات برجای مانده از نجیب‌الدین سمرقندی به

می‌خورد، حاوی تصویری از تشریح چشم است که از نظر تاریخ علم پزشکی این‌گونه تصاویر بسیار ارزشمند و قابل توجه هستند. مؤلف در این رساله نخست به بیان رطوبت چشم و سپس به بیان طبقات آن پرداخته و هر یک را با تقدیم و تأخیر خود، به ترتیب برشمرده است (۱۱).

از دیگر آثار او در زمینه داروشناسی رساله فی ابدال الادویه به زبان عربی، دربارهٔ جانشینی داروها در هنگام فقدان داروهای اصلی است.

ابدال الادویه التي وردت فی کتاب الادویه المفردة السمرقندی به زبان عربی، رساله‌ای دربارهٔ بدل داروها در کتاب ادویه مفردة وی و به ترتیب حروف الفبا تألیف شده است.

الابدال من المعاجین و الاقراص و الادویه المفردة و غیرها به زبان عربی، ادویه عین به زبان عربی، داروهای درمان بیماری‌های چشم از قرابادین سمرقندی است.

ادویه قلبیه به زبان عربی، گفتار بسیار کوتاه از ادویه قلبیه و مفرحات و ترکیب آن‌ها است.

الادویه المفردة المستعملة و ذکر خواصها به زبان عربی، در این رساله «ادویه مفردة و مسهله» در دو بخش به ترتیب حروف ابجد مرتب شده است. (۱۲، ۱۳) (تصویر ۱)

به سواد الشعر و بهاد قنوره مقلع التالیز طار
بالخز غار حاطابریع التالیز فی حیا
وهو شبر من قنوره جبر بنفع من وجع الکبد
البارد و اولام الریم و نزع العرق و یبرک الی
والطی و هو یؤدی فی جمیع السوم اذ اشر فی
و یجاف و هو یبرک المصلی الحاد عن الناح
الغلیظة و یمنع من ضیق النفس الحار عن
البرودة و اوجاع الصبیبیت الشریفة
عروقه حارة یا دنته و التالیز مغت للک
ذکر الادویه المسهله
وخی اصبها افنتیر حان فاول
التالیز بابریع الاویا جوده امن و ما غلب

تصویر ۱: نسخه خطی رسالهٔ ادویه مفردة و مسهله در کتابخانهٔ توکیو

(مقدس، ۱۳۹۳، ص ۳۱۵).

تصحیح یوسف بیگ باباپور، حمید شمسی باغبانان، سینا پروانه، تهران، انتشارات المعی، در سال ۱۳۹۲. همچنین با تجدید چاپ دوباره در تهران، انتشارات طب سنتی ایران، در سال ۱۳۹۶. این کتاب در قالب طرح احیای میراث مکتوب طب سنتی ایران و با مشارکت و حمایت معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ستاد توسعه علوم و فناوری گیاهان دارویی و طب ایرانی، دانشگاه شاهد، مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی ایران منتشر شده است.

از تألیفات دیگر وی الفرق بین الامراض المشکله است که در این کتاب امراض متشابه از یکدیگر مشخص می‌شوند. در این کتاب امراض متشابه از یکدیگر تمیز داده و نحوهٔ بازشناختن هریک از دیگری روشن شده است. سمرقندی در این کتاب، به روش پرسش و پاسخ، از بیماری‌های گوناگون که مربوط به سر و چشم و گوش و بینی و دندان و دستگاه گردش خون و سینه و پهلو و شکم و احشا است و همچنین از تب‌ها و آماس‌ها و زخم‌ها و از نبض و بول سخن گفته و پس از ذکر هر دردی به بیان موارد تشابه بعضی از آنها با بعضی دیگر پرداخته است (۸).

کتابی با عنوان الفصد دربارهٔ رگ‌گشودن و خون‌گیری که از مباحث اساسی طب سنتی است (۲).

کتاب تشریح الابدان که دربارهٔ آناتومی بدن انسان و کالبدگشایی است (۲).

کتاب المنهج فی الطب در شصت فصل، که محتوای پزشکی دارد و فصلی نیز دربارهٔ طبیعت و محیط زندگی می‌باشد (۲).

کتاب وجع المفاصل (النقرس) در این اثر درد مفاصل، علل بروز آن و راه‌های درمان پرداخته شده است (۲).

از نجیب‌الدین همچنین اثری مصور و رساله‌ای مختصر در تشریح چشم نیز به یادگار مانده است. این رساله بسیار مختصر، با عنوان فی التشریح العین وجود دارد که به تشریح طبقات و رطوبات چشم پرداخته است. البته در کتب فهارس، عناوین دیگری چون کیفیه ترکیب طبقات العین و یا تشریح العین و تعیین طبقاتها و رطوباتها نیز بر این رساله متذکر شده‌اند. این رساله که در نسخ موجود آن، از یک تا سه صفحه به چشم

اصول التراكيب یا *اصول ترکیب ادویه* به زبان عربی، *اصول التراكيب* دارای ۱۹ باب در بیان قوای ادویه و قوانین و اصول ترکیب آنها است. ابواب آن عبارتند از: فی الاشریه و الربوب، فی الجوارشات و المعجونات، فی الحبوب و الايجات، المطبوخات و النقوعات، فی الحفن و الشیافات و الفرازج، فی ادویه القی، فی اللعوقات، فی الاقرص، فی السفوفات و القمایح، فی الأضمد و الأطلیه و الکمدات، فی الأدهان، فی الادویه العین، فی المراهیم و الذرورات، فی السنونات، فی الغراغر، فی المربیات، فی السعوطات و العطوسات و الشمومات و البخورات، فی النطولات، فی ادویه الشعر.

اصول التراكيب به زبان فارسی، دارای ۱۹ باب است.

الاقربادین علی ترتیب العلل التي ذکر فی کتاب الاسباب و العلامات به زبان عربی، مشتمل است بر ذکر ادویه به ترتیب ذکر علل در کتاب مشهور دیگرش *موسوم به الاسباب و العلامات* است. فهرست ابواب آن عبارتند از: ۱. ادویه علل الرأس؛ ۲. ادویه العین؛ ۳. ادویه اذن؛ ۴. ادویه الانف؛ ۵. ادویه الاسنان؛ ۶. ادویه الفم و اللسان و الحق؛ ۷. ادویه الصدر و الریه؛ ۸. ادویه القلب؛ ۹. ادویه المعده؛ ۱۱. ادویه الامعاء؛ ۱۲. ادویه الکلی و المثانه؛ ۱۳. ادویه المقعده و الرحم؛ ۱۴. ادویه النقرس؛ ۱۵. ادویه الحمیات (تبها)؛ ۱۶. ادویه زینتی؛ ۱۷. ادویه کوفتگی؛ ۱۸. تریاکها.

تمه *قربادین* به زبان عربی، قسم *الاقربادین من النجیبات* به زبان عربی، *قوانین ادویه مفرده* به زبان عربی، *الاغذیه و الاشریه للاصحاء، مداواه وجع المفاصل* دربارهٔ ورم مفاصل و مداوای آن، *الاطعمه للاصحاء، نوادر الحکم، الصناعه* و... از دیگر آثار نجیب‌الدین است (۱۴ - ۱۲).

از نجیب‌الدین همچنین دو کتاب با عناوین *الاقربادین الکبیر* و *الاقربادین الصغیر* در دانش گیاه‌شناسی باقی مانده است (۱۳).

همچنین از وی رساله‌هایی نیز باقی مانده که یکی با عنوان *النجیبات* که مجموعهٔ شش رساله به صورت یک کتاب مستقل است و دیگری با عنوان *رساله فی علاج من سقی السموم* و *نشه الهوام* و غیره که دربارهٔ سموم و تریاقات که رساله‌ای با محتوای سم‌شناسی و *رساله فی الادویه المسهله* که دربارهٔ

داروشناسی و احتمالاً باید قسمت پایانی کتاب *ادویه مفرده* و *مسهله* باشد که به صورت رساله‌ای مستقل آمده است (۱۵، ۲).

از نجیب‌الدین سمرقندی مجموعه‌ای با عنوان *رسایل سمرقند* با دیباچهٔ امیرمهدی طالب، در تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران و مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی طب اسلامی و مکمل در سال ۱۳۸۸ش و چهار مقالهٔ طبی از نجیب‌الدین سمرقندی

۱. مقاله *کیفیت ترکیب طبقات العین*؛ ۲. مقاله *ترکیب الادویه القلیبیه*؛ ۳. مقاله *النقرس*؛ ۴. *ذکر ادویه مسهله و خواصها* به کوشش احسان مقدس، زیر نظر یوسف بیگ‌باباپور، در تهران توسط انتشارات منشور سمیر و نیلو برگ، در سال ۱۳۹۳ش به چاپ رسیده است.

تأثیر حکیم نجیب‌الدین سمرقندی بر دیگر آثار

کتاب *الاسباب و العلامات* نجیب‌الدین سمرقندی بسیار مورد توجه دیگر نگارندگان بوده، چنانکه از این کتاب چندین شرح نگارش شده و همچنین بعدها اصل این کتاب از عربی به فارسی ترجمه شده است. برهان‌الدین نفیس‌بن عوض‌بن حکیم کرمانی (۸۱۲ تا ۸۹۰ق)، به درخواست الغبیگ شرحی بر *الاسباب و العلامات* نجیب‌الدین سمرقندی، به زبان عربی که شرح مزجی معروفی است در اواخر صفر ۸۲۷ هجری در ۲۹ باب و ۳۷۹ فصل نگاشته است (۱۶، ۱۷) (تصویر ۲).

طب اکبری، تألیف شاه‌محمد ارزانی قادری شیرازی، ترجمه و گزاشی است از *الاسباب و العلامات* سمرقندی که آن را در سال ۱۰۷۱ق به اورنگ زیب عالمگیر شاه (حک ۱۰۶۷ تا ۱۱۱۸ق) از حکام گورکانیان که بر هندوستان حکومت می‌کرد هدیه داد. وی این کتاب را در ۸۲ فصل و یک خاتمه در درمان بیماری‌های سر تا پا نوشته است (۹). البته کتاب *الاسباب و العلامات* حکیم نجیب‌الدین سمرقندی در دورهٔ صفوی از سوی عباس فرزند محمدکاظم مشهور به «آقا کوچک»، به دستور حاجی میرزا اسدالله موسوی در سال ۱۰۳۱ق به فارسی ترجمه شده است. این ترجمه ۷۲ باب و ۷۰۴ فصل دارد (۹).

همچنین کتاب‌هایی که از نجیب‌الدین باقی مانده، توسط بسیاری از پژوهندگان و نگارندگان پزشکی مورد توجه قرار گرفته و در آثارشان به آثار حکیم نجیب‌الدین به عنوان منبع

جدول ۱: مجموعه آثار نجیب‌الدین سمرقندی

ردیف	عنوان کتاب	موضوع کتاب یا رساله	ردیف	عنوان کتاب	موضوع کتاب یا رساله
۱	الاسباب و العلامات	پزشکی	۱۶	الادویه القلبیه	داروشناسی
۲	اصول التراکیب یا اصول ترکیب ادویه	داروشناسی	۱۷	الادویه المفرده المستعمله و ذکر خواصها	داروشناسی
۳	فی التشریح العین یا ترکیب طبقات العین	چشم‌پزشکی	۱۸	ادویه مفرده و مسهله	داروشناسی
۴	الاطعمه للمرضی	غذادرمانی	۱۹	رساله فی علاج من سقی السموم او نهشه الهوام و غیره	سم‌شناسی
۵	الاقربادین علی ترتیب العلیل التي ذکرت فی کتاب الاسباب و العلامات	داروشناسی	۲۰	النجیبات	شش رساله پزشکی
۶	تتمه قراپادین	داروشناسی	۲۱	الفرق بین الامراض المشکله	پزشکی
۷	الاقربادین من النجیبات	داروشناسی	۲۲	الفصد	خون‌گیری
۸	قوانین ادویه مفرده	داروشناسی	۲۳	تشریح الابدان	تشریح و آناتومی
۹	الاغذیه و الاشریه للاصحاء	غذادرمانی	۲۴	رساله فی الادویه المسهله	داروشناسی
۱۰	مداواه وجع المفاصل	پزشکی	۲۵	المنهج فی الطب	پزشکی
۱۱	الاطعمه للاصحاء	داروشناسی	۲۶	وجع المفاصل (النقرس)	پزشکی
۱۲	نوادیر الحکم	اخلاق پزشکی	۲۷	الاقربادین الکبیر	گیاه‌شناسی
۱۳	مختصر فی صناعه الطب یا خلاصه فی الطب یا الصناعه	فلسفه و حرفه پزشکی	۲۸	الاقربادین الصغیر	گیاه‌شناسی
۱۴	ابدال الادویه التي وردت فی کتاب الادویه المفرده	داروشناسی	۲۹	ادویه عین	دارو چشم‌پزشکی
۱۵	الابدال من المعاجین و الاقراص و الادویه المفرده	چشم‌پزشکی و داروشناسی			

ارجاع داده‌اند که در اینجا به اختصار ذکر می‌کنیم:

المختارات فی الطب اثر علی بن احمد بغدادی (متوفی ۶۱۰ق)، (۱۸)؛ دو کتاب بحر الجواهر (معجم الطب الطبیعی) و عین الحیاه اثر محمد بن یوسف هروی (متوفی ۹۳۸ق) (۱۹، ۲۰). تحفه المؤمنین اثر سید محمد مؤمن بن محمد زمان حکیم مؤمن در قرن یازدهم (۲۱). دو کتاب خلاصه الحکمه و قراپادین کبیر اثر سید محمد حسین عقیلی علوی شیرازی (قرن ۱۲ق) (۲۲)، (۲۳). کتاب کشف اصطلاحات الفنون و العلوم اثر محمد علی تهانوی (متوفی ۱۱۵۸ق) (۲۴). در سه کتاب تیر/عظیم در شناخت نبض و انواع آن، قراپادین و اکسیر/عظیم اثر محمد اعظم

ناظم جهان (متوفی ۱۳۲۰ق) (۲۷ - ۲۵).

نتیجه‌گیری

حکیم نجیب‌الدین سمرقندی یکی از مشاهیر تاریخ پزشکی در ایران و جهان اسلام است که در جریان فتنه مغول در هرات، به صورت نابه‌نگامی کشته شد. این پزشک نامی با وجود تألیفات بسیار در حوزه‌های متعدد علمی پزشکی، داروشناسی، گیاه‌شناسی، چشم‌پزشکی و روانشناسی کمتر مورد توجه مورخان حوزه تاریخ پزشکی قرار گرفته است. بررسی زندگانی و تألیفات متعددی که از نجیب‌الدین سمرقندی باقی مانده نشان می‌دهد که وی زندگی خویش را به‌طور کامل وقف دانش

پزشکی کرده و چیزی در حدود سی اثر به صورت کتاب و رساله پزشکی از خود به یادگار گذاشته و سعی در بسط دانش علوم پزشکی داشته که با حمله مغول و مرگ وی این تلاش متأسفانه متوقف شده است.

اکثر این نسخ در کتابخانه‌های ایران (مرکز و اسناد ملی و کتابخانه ملک)، کتابخانه‌های ترکیه، هند، مصر، ژاپن، ایالات متحده و دیگر کشورهای جهان قرار دارند. امید است پژوهندگان طب ایرانی و مکمل آثار این پزشک نامی را از میان نسخ خطی باقیمانده، بار دیگر مورد بررسی، تصحیح و پژوهش قرار داده و با بررسی عمیق این آثار زوایای تاریک کشفیات این پزشک دانشمند مشخص شود.

قدردانی

این مقاله برگرفته از رساله دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام با عنوان «بررسی تحولات علم پزشکی در ماوراءالنهر از سده سوم تا پایان سده نهم هجری قمری» از نویسنده نخست و استاد راهنمایی نویسنده دوم و اساتید مشاور نویسنده سوم و چهارم می‌باشد، در اینجا جا دارد از حمایت‌های این اساتید گرامی کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

تصویر ۲: شرح الاسباب و العلامات نجیب‌الدین سمرقندی اثر برهان‌الدین نفیس‌بن عوض‌بن حکیم کرمانی در کتابخانه ملی امریکا
<https://www.nlm.nih.gov/hmd/arabic/images/a601b.jpg>

References:

1. Ibn Abi Usaybia A. *Uyun al-Anba fi Tabaghat al-Attibba*. Ed by: Najr A. Cairo: Allah Al-Murshiyah al-A'lam; 2001. Vol.3, p: 158. [In Arabic].
2. Muoghaddas E. Zekr al-Adveyeh al-Moshale va Khavaseha Asar Najib al-Din Samarqandi. *Journal of Payam-e Baharestan*, 2014; vol. 6, No 23, 309-321. [In Persian].
3. Chafi M. *Kharestan*. Ed by Darab Golchin. Kermanshah: Saraneh; 2013. p: 60-61. [In Persian].
4. Modares Tabrizi MA. *Reyhanat al-Adab fi Tarjem al-Maarofin bel-konyeh ov al-Laghb*. Tehran: Khayam;1995. Vol. 3, p: 72-73. [In Persian].
5. Daffa AA. *Famous Physicians in the era of Islamic Civilization*. translate by Ali Ahmadi Mehad. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2001. p: 15. [In Persian].
6. Rahman Z. *Qanun-i Ibn-i Sina, Sharhan va Motarajiman an*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran; 2004. p:29, 31. [In Persian].
7. Ghofrani A. *Islamic culture and civilization in Transoxiana from the fall of the Samanids to the rise of the Mongols*, Qom: Islamic Center of Science and Culture; 2004. p: 351. [In Persian].
8. Elgood CL. *A medical history of Persia and the eastern caliphate from the earliest times until the year A.D*. translate by: Baher Forghani. Tehran: AmirKabir; 2007. p: 345,437. [In Persian].
9. Anonymous. Najib al-Din Samarqandi. *Journal of Ketabmah Ulom va Fonon*. 2011; 136,137: 72-73. [In Persian].
10. Kermani Nafis Ibn Evaz. *Sharh al-Asbab va al-Alamat Najib ad-Din Samarqandi*. Ed by: Mojtaba Hatf Ghouchani. Qom: Jalaluddin; 2008. Vol.1, p: 9. [In Arabic].
11. Beygbabapoor Y. *An Introduction to Medical Exposition and Medical Illustration in Islamic Manuscripts*. Tehran: Safir Ardehal; 2013. p: 171-172. [In Persian].
12. Al-Zirikli Kh. *Al-Elam Qamos Tarajem*. Beirut: Dar Al-Elm Lelmmalaeen; 1989. Vol. 6, p: 280. [In Arabic].
13. Khabiri M. *Study on the botanical sciences in Islamic period from 2nd to the 10th century AH based on the compiled and translated manuscripts*. Master's thesis of medical history, Faculty of Traditional Medicine, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran, p. 147-152. [In Persian]
14. Samarqandi N. *Usol Tarkib al-Adveyeh*. Ed by Abbas Najla Qasem. Baghdad: University of Baghdad; 1984. P: 1-2. [In Arabic].
15. Wasti N. *A History of Iran Pakistan medical relations*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran; 2002. p. 93-94. [In Persian].
16. Kâtip Çelebi. *Kashf al-zunûn 'an asâmî al-kutub wa-al-funûn*. Vol. 2, Beirut: Dar Al-Fekr, p. 77. [In Arabic].
17. Erfanian Gh. *List of Manuscripts of Central Library and Astan Quds Razavi Documentation Center*. Mashhad: Central Library Publications and Astan Quds Razavi Documentation Cente; 2001. Vol. 19, p:287. [In Persian].
18. Baghdadi AA. *Al-Mokhtarat fe al-Teb*. Hyderabad: Dar al-Mearef al-Uzmaneyeh; 1943. Vol.1, p: 253,276. [In Arabic].

19. al-Harawi MY. *Bahr al-Javaher*. Ed by: Natural Resuscitation Institute. Qom: Jalaluddin; 2008. p: 27-397. [In Persian].
20. al-Harawi MY . Imad al-Din Shirazi. *Eyn al-Hayat-Resaleh Atrilal*. Ed by: Muhammad Hossien Hoshiyari. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. p: 14-88. [In Persian].
21. Hakim Momin MM. *Tohfat al-Momenin*. Ed by: Natural Resuscitation Institute. Qom: Noor Vahy;2011. Vol. 2, p: 189. [In Persian].
22. Aghili Alavi Shirazi MH. *Kholasat al-Hekme*. Qom: Esmaeleyan: 2006. Vol. 3, p: 21-309. [In Persian].
23. Aghili Alavi Shirazi MH. *Gharabadin Kabir*. Tehran: Tehran University of Medical Sciences;1860. p:530-1274. [In Persian].
24. Thanvi MA. A dictionary of the technical terms. Translate by Gorge Zenati, Ed by: Dehroj Ali, Al-khaledi Abdollah. Beirut: Library of Lebanon Publishers; 1996. Vol.1, p: 322-929. [In Arabic].
25. Nazim jahan MA. *Qarabadin*. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2004. p:211. [In Persian].
26. Nazim Jahan MA. *Nayer Aazam*. Ed by: Esmael Nazim. Tehran: Al-mae; 2010. p: 311. [In Persian].
27. Nazem e jahan MA. *Eksir Aazam*. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2008. Vol.1, p: 75. [In Persian].
28. Gudarzi E. What diseases effects of cupping. 1393. Available from: http://www.tebian.net/new_index.aspx?pid=276175. ?.